

Jack Fairweather

Vrijwillig naar Auschwitz

Witold Pilecki, de man die
Auschwitz infiltreerde

VERTAALD DOOR TITIA RAM

2019 Prometheus Amsterdam

Eenieder die veel liefheeft, doet veel. Eenieder die iets goed doet, doet veel.
Eenieder die de gemeenschap boven zijn eigen belangen stelt, doet goed.

Thomas à Kempis

Woord vooraf

‘Witold Pilecki heeft zich vrijwillig in Auschwitz laten opsluiten.’ Deze summiere samenvatting van een verhaal heeft geleid tot een vijfjarige zoektocht waarin ik zijn voetstappen heb gevolgd in een leven van herenboer tot cavalerieofficier ten tijde van de blitzkrieg tot verzetsstrijder in Warschau en vervolgens menselijke have in een veewagen op weg naar een kamp. Ik heb Witold goed leren kennen. Toch merk ik dat ik steeds terugkeer naar die eenvoudige zin en het moment dat hij zat te wachten tot de Duitsers het appartement zouden binnenvallen, en nadenk over wat zijn verhaal ons belooft te vertellen over ons eigen tijdperk.

Ik hoorde voor het eerst over Witolds verhaal van mijn vriend Matt McAllester tijdens een etentje in Long Island in het najaar van 2011. Matt en ik hadden samen verslag gedaan van de oorlogen in het Midden-Oosten en probeerden te begrijpen wat we hadden gezien. Matt was met kenmerkende bravoure afgereisd naar Auschwitz om er het grootste kwaad in de geschiedenis onder ogen te zien en hoorde er over Witolds groep van verzetsstrijders in het kamp. Het idee dat een groepje mensen in opstand was gekomen tegen de nazi’s was die avond voor ons beiden een troost. Ik was echter evenzeer onder de indruk van hoe weinig er bekend was over Witolds missie om het Westen te waarschuwen voor de misdaden van de nazi’s en een ondergronds leger te organiseren om het kamp mee te vernietigen.

Stukjes van de puzzel vielen een jaar later op hun plaats toen Witolds langste verslag over het kamp in het Engels werd vertaald. Het verhaal over hoe het aan het licht kwam was op zich al opmerkelijk. Een Poolse historicus genaamd Józef Garliński kreeg het document in de jaren zestig in handen, maar Witold bleek alle namen in code te hebben ge-

schreven. Het lukte Garliński om op basis van giswerk en interviews met overlevenden een groot deel te ontcijferen en zo kwam de eerste geschiedenis van de verzetsbeweging in het kamp tot stand. Maar het was maar een deelverslag. Toen ontdekte Adam Cyra, wetenschapper in het Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau, Witolds niet gepubliceerde memoires, een tweede verslag en andere fragmentarische vertellingen die sinds 1948 in de Poolse archieven verborgen hadden gelegen. Dit materiaal bevatte de sleutel tot de identificatie van Witolds medestrijders.

In het verslag dat ik in 2012 heb gelezen toonde Witold zich in rauw en indringend proza een nauwgezette kroniekschrijver van zijn ervaring in Auschwitz. Maar het beeld was fragmentarisch en hier en daar vervormd. Kritieke gebeurtenissen legde hij niet vast uit angst dat het zou leiden tot arrestatie van zijn collega's, hij verzweg verschrikkelijke observaties die hij deed en bracht alles zorgvuldig zo onder woorden dat het geschikt was voor zijn militaire publiek. Er bleven veel vragen onbeantwoord, waarvan de belangrijkste en ongrijpbaarste: wat is er met de informatie gebeurd die hij met gevaar voor eigen leven in Auschwitz heeft verzameld? Heeft hij de Britten en Amerikanen lang voordat deze de rol van het kamp officieel erkenden van informatie over de Holocaust voorzien? Zijn zijn verslagen achtergehouden? Hoeveel levens hadden er gered kunnen worden als er gevolg zou zijn gegeven aan zijn waarschuwingen?

Mensen die de Holocaust bestuderen leren al snel dat het een verhaal is dat niet enkel over het uitmoorden van miljoenen onschuldige Europeanen gaat, maar tevens over een collectief falen de gruwelen te erkennen en erop te reageren. Geallieerde machthebbers hadden moeite de waarheid helder te krijgen, en toen ze werden geconfronteerd met de realiteit maakten ze de morele stap niet die benodigd was om tot actie te kunnen komen. Maar het was niet slechts een politiek falen. De gevangenen van Auschwitz hadden ook moeite zich de reikwijdte van de Holocaust voor te stellen toen de Duitsers het kamp ombouwden van een wrede gevangenis tot een moordfabriek. Ook zij gaven toe aan de menselijke neiging de massamoord te negeren of rationaliseren als losstaand van hun eigen strijd. Maar Witold deed dat niet. In plaats daarvan zette hij zijn leven op het spel om de gruwelen van het kamp aan het licht te brengen.

Ik heb in dit boek geprobeerd duidelijk te krijgen welke kwaliteiten

hem onderscheiden. Maar toen ik meer van zijn geschriften ontdekte en mensen ontmoette die hem hebben gekend en, in een paar gevallen, zij aan zij met hem hebben gevochten, drong het tot me door dat het opmerkelijkste feit aan Witold Pilecki – een boer van achter in de dertig en vader van twee kinderen, iemand die niet bekendstond om een roemrucht dienstverleden of grootse piëteit – is dat hij een man was die niet heel anders was dan ikzelf en talloze anderen. Met dit besef rees een nieuwe vraag: hoe heeft deze gemiddelde man de grenzen van zijn morele vermogen dusdanig weten te verleggen dat hij het op zich heeft kunnen nemen om de grootste misdaden van de nazi's helder te krijgen, ze te benoemen en er actie tegen te ondernemen terwijl anderen wegkeken?

Ik bied dit verhaal aan als provocatief nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de massamoord op de joden en als verhaal dat vertelt waarom iemand ervoor kiest om zijn eigen leven op het spel te zetten om zijn medemens te helpen.

Charlotte, 2019

Opmerking over de tekst

Dit boek is non-fictie. Elk citaat en alle details komen uit primaire bronnen, getuigenissen, memoires en interviews. Het grootste deel van de ruim tweeduizend primaire bronnen die voor dit boek zijn gebruikt is in het Pools en Duits. Alle vertalingen zijn vervaardigd door mijn briljante onderzoekers Marta Goljan, Katarzyna Chiżyńska, Luiza Walczuk en Ingrid Pufahl, tenzij anders wordt aangegeven.

Er zijn twee gevestigde bronnen die helpen om Witolds leven in het kamp te begrijpen: het rapport dat hij tussen oktober 1943 en juni 1944 in Warschau heeft samengesteld en de memoires die hij in de zomer en herfst van 1945 in Italië heeft geschreven.¹ Gezien de omstandigheden waarin hij heeft geschreven – op de vlucht en zonder toegang tot aantekeningen – zijn er opmerkelijk weinig fouten in de verslagen geslopen. Maar Witold is geen perfecte verteller. Waar mogelijk heb ik geprobeerd zijn geschriften te verifiëren en de lacunes in te vullen. Het Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau is in het bezit van 3727 verslagen van gevangenen, inclusief vierentwintig stuks die Witolds activiteiten beschrijven en honderden die het over de gebeurtenissen hebben waarvan hij getuige is geweest. Andere archieven die belangrijke details en context in hun bezit hebben zijn onder meer het Archiwum Akt Nowych, Archiwum Narodowe w Krakowie, Centralne Archiwum Wojskowe, Instytut Pamięci Narodowej, het Ossolineum, de British Library, het Polish Institute en Sikorski Museum, de Polish Underground Movement Study Trust, de Chronicle of Terror Archives in het Witold Pilecki Institute for Totalitarian Studies, de National Archives in Kew, de Wiener Library, het Imperial War Museum, de National Archives in Washington, D.C., het United States Holocaust Memorial Museum, de FDR Presidential Library, het Hoover Institution, de Yad Vashem Archives, de Central

Zionist Archives, het Duitse Bundesarchiv in Koblenz en Berlin, de Federale Archieven van Zwitserland, de Fondation Archivum Helveto-Polonicum en de archieven van het Internationale Comité van het Rode Kruis.

Gedurende mijn onderzoek heb ik ook toegang gehad tot het archief van de familie Pilecki en heb ik brieven en memoires gevonden die door de families van zijn naaste medewerkers zijn bewaard en die licht werpen op zijn beslissingen. Ongelooflijk genoeg waren enkelen van de mensen met wie hij heeft gevochten nog in leven toen ik aan mijn onderzoek begon en hebben zij aangeboden hun herinneringen met me te delen.²

Ik heb me bij het schrijven laten leiden door Witolds eigen criterium om het kamp mee te beschrijven: ‘Niets moet “worden aangedikt”, zelfs het kleinste leugentje zou de nagedachtenis aan die geweldige mensen die er hun leven hebben verloren bezoedelen.’ Het is me niet altijd gelukt om meerdere bronnen te vinden voor het beschrijven van een scène, wat in de voetnoten wordt weergegeven. Op andere plaatsen heb ik details over het kamp toegevoegd waarvan duidelijk is dat Witold er getuige van is geweest, maar die hij in zijn verslaglegging niet vermeldt. Ik citeer in elke paragraaf de bronnen in de volgorde waarin ze zich voordoen. Wanneer ik gesprekken citeer, noteer ik de bron van elke spreker eenmalig. Als er sprake is van conflicterende verslaglegging heb ik voorrang gegeven aan hetgeen Witold heeft geschreven, tenzij anders wordt vermeld.

Poolse namen zijn prachtig en soms een hele uitdaging voor een West-Europese lezer. Voor Witold en zijn onmiddellijke kring heb ik voornamen en koosnamen gebruikt, die weergeven hoe zij elkaar aanspraken. Ik heb geprobeerd het gebruik van acroniemen zoveel mogelijk te beperken en verwijs dus, bijvoorbeeld, naar de belangrijkste verzetsgroep in Warschau als ‘de ondergrondse’. Bij het gebruik van plaatsnamen heb ik de vooroorlogse notatie aangehouden. Ik gebruik de naam Oświęcim voor de stad en Auschwitz voor het kamp.

Lijst van plattegronden

- 1 – Sukurcze 22
- 2 – Polen, 1939 27
- 3 – Warschau, 1939 39
- 4 – Concentratiekamp Auschwitz, 1940 74
- 5 – Rapportage eerste verzoek tot bombardement, 1940 115
- 6 – Kampverbindingen, 1941 134-135
- 7 – Grootste kampuitbreiding, 1941 138
- 8 – Uitbreiding Birkenau, 1941 161
- 9 – Rapportage Sovjetvergassing, 1941 168
- 10 – Kampverbindingen, 1942 190-191
- 11 – Ontsnapping van Stefan en Wincenty, 1942 205
- 12 – Ontsnapping van Jaster 227
- 13 – Napoleons route, 1942 285
- 14 – Bakkerij 297
- 15 – Ontsnapping van Witold, 1943 308
- 16 – Opstand van Warschau, 5 augustus 1944 337

DEEL I

1

Invasie

KRUPA, OOST-POLEN

26 AUGUSTUS 1939

Witold stond op de trap voor het landhuis en keek naar de stofwolk die werd achtergelaten door de auto die over de lindelaan in de richting van de binnenplaats kwam rijden, waar hij in een witte wolk naast de knoestige paardenkastanje tot stilstand kwam. De zomer was zo droog dat de boeren overwogen water op het graf van een verdronken man te gieten of de ploeg door een maagd te laten trekken om het te laten regenen, wat de traditie was in Kresy, het oostelijke grensgebied van Polen. Uiteindelijk had een enorme onweersbui alles wat er van de oogst over was platgeslagen en de ooievaarsnesten van hun palen geblazen. Maar Witold maakte zich die augustus geen zorgen om graan voor de winter.¹

De radio vertelde krakend over Duitse troepen die zich aan de grens verzamelden en Adolf Hitlers dreigement territorium terug te nemen dat na de Eerste Wereldoorlog aan Polen was gegeven als lebensraum in het oosten. Hitler was van mening dat het Duitse volk gevangenzat in een grimmige strijd om hulpbronnen met andere volkeren. Slechts door de ‘vernietiging van Polen en zijn vitale bronnen’, zo zei hij op 22 augustus tegen zijn seniorofficieren in zijn verblijf in de Obersalzberg, kon het Duitse ras groter worden. De volgende dag had Hitler een geheim niet-aanvalsverdrag met Josef Stalin ondertekend waarin het oosten van Europa aan de Sovjet-Unie werd overgedragen en het grootste deel van Polen aan Duitsland. Als de plannen van de Duitsers zouden lukken, zouden Witolds huis en land worden ingenomen en Polen óf worden gereduceerd tot een vazalstaat dan wel geheel te gronde worden gericht.²

Een soldaat stapte uit de stoffige auto met orders voor Witold om zijn mannen bijeen te roepen. Polen had de massamobilisatie van een half miljoen reservisten geordonneerd. Witold, tweede luitenant bij de

reservecavaleristen en lid van de plaatselijke adel, had 48 uur om zijn eenheid bij de barakken van het nabijgelegen stadje Lida aan te leveren voor een troepentransport naar het westen. Hij had die zomer zijn best gedaan om negentig vrijwilligers te trainen, maar de meesten van zijn mannen waren boeren die nog nooit oorlog hadden gezien of in razernij hadden geschoten. Meerderen van hen hadden geen paard en waren van plan de Duitsers op de fiets te lijf te gaan. Het was Witold in ieder geval gelukt hen te bewapenen met Lebel 8mm grendelgeweren.³

Witold trok snel zijn uniform en rijlaarzen aan en pakte zijn Vis pistool uit een emmer in de oude rookkamer, waar hij het had verstopt nadat hij zijn achtjarige zoon Andrzej het eerder die zomer op zijn zusje had zien richten. Hij dacht aan zijn gezin. Zijn vrouw Maria was met de kinderen naar haar moeder, die in de buurt van Warschau woonde. Ze moesten naar huis komen. Ze zouden in het oosten, ver weg van Hitlers aanvalslinie, veiliger zijn.⁴

Witold hoorde dat de staljongen bezig was zijn favoriete paard, Bajka, op te zadelen, en hij nam even de tijd om zijn kakikleurige uniform recht te trekken voor de spiegel in de gang, die naast vervaagde afbeeldingen hing van glorieuze maar gedoemde opstanden waarin zijn voorvaders hadden gevochten. Hij was achtendertig, van gemiddelde bouw en lengte, ingetogen aantrekkelijk met lichtblauwe ogen en donkerblond haar dat van zijn hoge voorhoofd was gekamd. De natuurlijk vorm van zijn mond maakte dat hij altijd een halve glimlach had. Hij gedroeg zich zo gereserveerd en kon zo goed luisteren dat mensen soms dachten dat hij een priester of goedbedoelende bureaucraat was. Hij kon warm en uitbundig zijn, maar vaker dan dat wekte hij een terughoudende indruk. Hij eiste veel van zichzelf en kon dat ook van anderen doen, maar hij ging nooit te ver. Hij vertrouwde anderen en zijn stille zelfverzekerdheid spoorde anderen aan hun vertrouwen in hem te stellen.⁵

Als jonge man had hij kunstschilder willen worden en hij had aan de kunstacademie in Vilnius gestudeerd, maar hij had in de tumultueuze jaren na de Eerste Wereldoorlog zijn studie opgegeven. Polen had zich in 1918 onafhankelijk verklaard van de puinhopen van het Russische, Duitse en Oostenrijks-Hongaarse rijk, maar het was vrijwel direct daarna binnengevallen door Sovjet-Rusland. Witold had met zijn verkenningstroep tegen de bolsjewieken gestreden en had gevochten in de

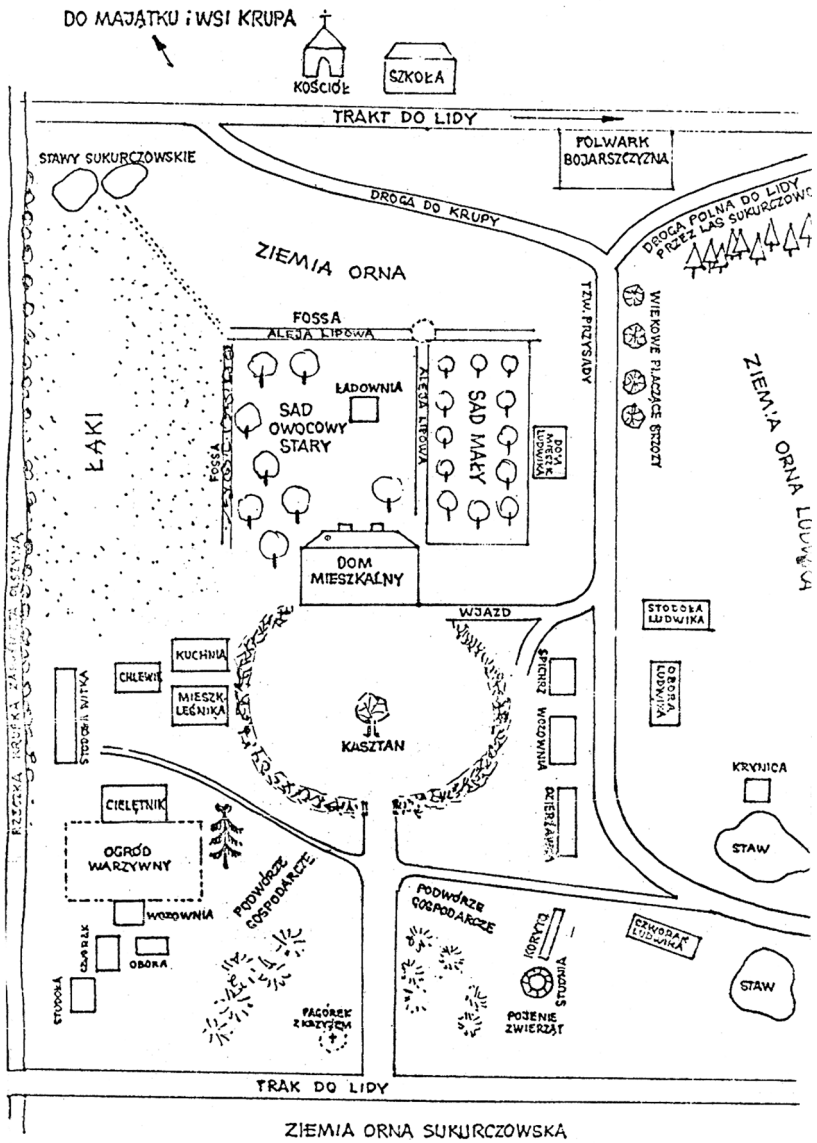

Witold Pilecki met een vriend in Sukurcze, ca. 1930.

Ter beschikking gesteld door de familie Pilecki

straten van Vilnius. In de onstuimige dagen na de overwinning voelde Witold niet de behoefte om zijn schilderspenseel weer op te pakken. Hij werkte een tijdje als klerk in een militair depot en bij een boerenunie. Toen zijn vader in 1924 ziek werd nam hij door eer gebonden het vervallen landgoed van zijn familie over, Sukurcze, inclusief het vervallen landhuis, overwoekerde boomgaarden en 222 hectare tarwevelden.⁶

Witold was plotsklaps de hoeksteen van de plaatselijke gemeenschap geworden. Boeren uit het dorp Krupa werkten op zijn velden en vroegen hem advies over hoe ze hun land het beste konden verbouwen. Hij zette een zuivelcoöperatief op om hun betere prijzen te garanderen, en nadat hij een groot deel van zijn erfenis aan zijn geroemde Arabische merrie had uitgegeven richtte hij de plaatselijke reserve-eenheid op. Hij leerde zijn vrouw Maria in 1927 kennen toen hij het decor voor een toneelstuk in het nieuwe schoolgebouw in Krupa aan het schilderen was en maakte haar het hof met bossen sering die hij haar presenteerde via haar

Platground van Sukurcze uit de memoires van Witolds zus.

Ter beschikking gesteld door PMA-B

slaapkamerraam. Ze trouwden in 1931 en nog geen jaar later werd hun zoon Andrzej geboren, twaalf maanden later gevolgd door Zofia, hun dochter. Het vaderschap bracht Witolds verzorgende kant naar boven. Toen Maria na de bevalling van Zofia bedrust moest houden zorgde hij voor de kinderen. Later leerde hij hun paardrijden, en zwemmen in de vijver bij het huis. 's Avonds voerden ze als Maria uit haar werk kwam toneelstukjes voor haar op.⁷

Witold en Maria, kort na hun huwelijk, ca. 1931.

Ter beschikking gesteld door de familie Pilecki

Ondanks zijn rustige gezinsleven ontging de politieke onrust die in de jaren dertig door het land raasde hem niet, en Witold sloeg die bezorgd gade. Polen was een groot deel van zijn duizendjarige geschiedenis een van de meest pluralistische en tolerante samenlevingen geweest. Het land dat in 1918 na 123 jaar onzelfstandigheid was ontstaan had echter moeite moeten doen om een eigen identiteit te vormen. Een generatie van nationalistische leiders die na de crisis van de jaren dertig aan de macht was gekomen stond met steun van de kerk een in toenemende mate krappere definitie van Poolseheid voor die op etniciteit en katholicisme was gebaseerd. Groepen die streden voor meer rechten voor Oekraïense en Wit-Russische minderheden werden ontbon-

den of onderdrukt terwijl joden – ongeveer een tiende van de Poolse vooroorlogse bevolking – als economische rivalen werden gezien, in het onderwijs en de zakelijke wereld werden gediscrimineerd en onder druk werden gezet om te emigreren. Enkele nationalisten namen het heft in eigen handen en gingen over tot een boycot van Joodse winkels en de aanval op synagogen. Raddraaiers in Lida vernielden een Joodse banketbakkerij en een advocatenkantoor. Het centrum van de stad stond vol dichtgetimmerde winkels van joden die het land waren ontvlucht.⁸

Witold, Maria, Andrzej en Zofia, ca. 1935.

Ter beschikking gesteld door de familie Pilecki

Witold hield niet van politiek en de manier waarop politici verschillen uitbuiten. Zijn familie stond de oude orde voor, toen Polen onafhankelijk en een bakken van cultuur was geweest. Dat gezegd hebbende was hij wel een man van zijn tijd en sociale klasse. Het is waarschijnlijk dat hij een paternalistisch beeld van de plaatselijke Poolse en Wit-Russische boeren had en tot op een bepaalde hoogte de heersende antisemitische denkbeelden deelde. Maar uiteindelijk omvatte zijn gevoel voor patriotisme elke groep of etniciteit die voor Polen streed. Witold wist dat iedereen zich moest verenigen om weerstand te kunnen bieden aan de nazidreiging.⁹